

KÓKAY GYÖRGY

Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében

RÁT Mátyás, a magyar nyelvű újságírás megteremtője, a *Magyar Hirmondó* első szerkesztője, miként az újabb kutatások eredményeiből kitűnik, felvilágosodás kori nyelvi és irodalmi megújulásunk történetében sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint amennyire erről korábban tudomásunk volt.¹ Modern felvilágosultságának, valamint a nemzeti nyelv és irodalom ügye szolgálatának a viszonylag rövid ideig tartó szerkesztői tevékenysége után is számos tanújelét adta: RÉVAI Miklóssal és másokkal együttműködve, további lapalapítási, könyvkiadási és egyéb tudományos tervekkel foglalkozott. Tervezett munkái egyik legjelentősebbikének az a három-nyelvű szótár, illetve lexikon ígérkezett (RÁT mind a két névvel jelölte megalkotandó művét, bizonyítva ezzel is azt, hogy modern, enciklopedikus jellegű munkára gondolt), amelynek tervéről újabb nyelvészeti szakirodalmunkban is elismeréssel emlékeztek meg.² E szótár ugyanis, amelynek programja BESSENYEI óta egy ideig szinte állandóan napirenden volt. RÁT megvalósításában kétségkívül szintén azok szerint a modern, lessingi elvek szerint készült volna el, amelyek általában jellemezték RÁT gondolkodását, és amelyeket nyelvi téren is magáévá tett. Miként LESSING, RÁT Mátyás is szembehelyezkedett GOTTSCHEDEK és ADELUNGNAK a nyelv történeti fejlődését és a nép nyelvét figyelembe nem vevő, merev korlátozásaival, és szóújításaiiban is modern elveket követett. Ez is hozzájárult ahhoz — miként ez az adelungi álláspontra helyezkedő RÁDAY Gedeonnak RÁT szótár-tervével kapcsolatos rosszalló megjegyzéseiből is kitűnik³ — hogy a munka a közöny és a konzervativizmus következtében, végül is nem talált kellő támogatásra. Mindössze egy előfizetési felhívás, illetve *Tudósítás* látott napvilágot a készítendő szótárral kapcsolatban (*Ankündigung eines deutsch-ungarisch-lateinischen Wörterbuchs*), amely 1787-ben magyar, latin és német nyelven is megjelent, és amelyről hírt adott a bécsi *Magyar Musa* is.⁴ Mindaz, amit RÁT tervezett szótáráról eddig tudtunk, jórészt ez utóbbi közleményen alapult.

Elkerülte ugyanis a kutatás figyelmét az a körülmény, hogy a *Tudósítás*-nak a *Magyar Musában* megjelent változata nem azonos az eredeti szövegével. Bár az eredeti nyomtatványból nem ismerünk fennmaradt példányt, de mégis lehetőségünk van annak a megismerésére is. A *Tudósítás* német nyelvű

¹ L.: *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás kori irodalmunk kezdetei*. A Magy. Tud. Akad. Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. 1966. 121—145. l.

² GÁLDI László: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 8—10. l.

³ *Kaz. Lev. I.* 159. l.

⁴ *Magy. Musa* 1787. 57. sz.

változatát ugyanis RÁT elküldte Göttingába, volt tanárának, SCHLÖZERnek, aki meg éppen ezt az általunk eddig nem ismert változatot közölte le folyóiratában, a nagy népszerűségnek örvendő *Stats-Anzeigen* 1778. évfolyamában, *Ueber die Ausrottung der Ungarischen Sprache* címmel.⁵

A *Tudósítás* e szövege csak lazán kapcsolódik az előfizetési felhívást tartalmazó részhez: lényegében nem is más, mint szenvedélyes hangú, tiltakozó röpirat II. József németesítő törekvései ellen. A kortársak körében nem volt ismeretlen RÁTnak ez az írása, sőt: KAZINCZY, BATSÁNYI, RÉVAI, de mások is jelentősége és szerzőjének bátorsága miatt, nagy elismeréssel emlegették. A későbbiek során azonban feledésbe merült, pedig e röpirat mindenképpen figyelemre méltó tartalma miatt csakúgy, mint a hazai és külföldi visszhangjáért. Úgy gondoljuk, szerepe lehetett e népszerű folyóiratban leközlött tiltakozásnak abban is, hogy a felvilágosult körökben különösen kezdetben tisztelt II. JÓZSEF uralkodásának negatív vonásaira külföldön is felhívta a figyelmet. Könnyen elképzelhető, hogy HERDER, aki korábban szintén lelkesedett II. JÓZSEFÉrt, részben a röpirat nyomán módosította nézeteit. A X. Humanitätsbrief-ben ugyanis elítélően nyilatkozott II. JÓZSEF germanizáló törekvéseiről, és síkraszállt a nemzeti nyelvükben és létükben fenyegetett kis népek jogaiért.⁶ SCHLÖZER megjegyzései, amelyekkel RÁT cikkét kísérte, szintén figyelemre méltók, bár HERDERREL többnyire éppen ellentétes irányúak.

A közlemény bevezetéseképpen SCHLÖZER bemutatta olvasóinak a cikk szerzőjét, RÁT Mátyást, jelezve, hogy ez az írás egy német—magyar—latin szótár kiadásáról szóló 8 lapos *Tudósításban* jelent meg. RÁTról elmondta, hogy 1780—1782-ig magyar újságot szerkesztett, majd 3 és fél évig Győrött egy 6000 főnyi gyülekezet magyar és német nyelvű prédikátora volt. Bár lelkeszi hivatalát általános tetszés kísérte, mégis nemrégiben önként lemondott a gyülekezet akarata ellenére; most pedig kiadta e *Tudósítását*. SCHLÖZER kiemelte, hogy még soha nem jelent meg ilyen *Tudósítás* egy szótárról, amelyek egy még nagyrészt ismeretlen világról ily fontos irodalmi és statisztikai tudósításokat tartalmazott volna. Majd rátért a *Tudósítás* második felének közlésére.

RÁT *Tudósítása*, miután az első részében hírt adott a tervezett háromnyelvű szótárról, áttér arra a röpiratszerű részre, amelyet SCHLÖZER is átvett. A szótárról, szinte észrevétlenül siklik át a nyelvtanulásra; majd erről a németesítő rendelkezésekre és az anyanyelvű műveltség jelentőségére.

„Der Unger, groß und klein, soll deutsch lernen, — soll in einer bestimmten ziemlich kurzen Zeit Frist deutsch wissen, — soll diese, unter allen mir bekannten europäischen und asiatischen Sprachen bei weitem allerschwerste Sprache verstehen, sprechen, und schreiben können!” — üti le RÁT mindjárt első mondatával a méltánytalan rendelet iránti szenvedélyes tiltakozás kezdőhangját. Majd átmeneti enyhítésképpen arról ír, hogy a német nyelv ismeretének szükségességét nem is vonják kétségbe a magyarok, de a nyelvtanuláshoz nincsenek megfelelő könyvek és szótárak sem. Majd annak a gyötrő és hiábavaló nyelvtanulásnak az illusztrációját adja, amelyre 30—40 éves és még idősebb emberek is kényszerülnek, akik éjjel-nappal kínozzák magukat míg

⁵ *Stats-Anzeigen* 1778. XII. 340—353. I. E cikk megjelenését említi KOSÁRY Domokos (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II.* Bp. 1954. 298. l.) és BORZSÁK István (Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955.) de sem tartalmával, sem pedig egyéb összefüggéseivel nem foglalkozott még az irodalom.

⁶ HERDERS Werke. V. Hrsg. Eugen KÜHNEMANN. Stuttgart, é. n. 56. l.

néhány sort megértenek egy-egy német könyvből. Gyakran pedig inkább a legnagyobb ínséget választják, mint azt, hogy e hiábavaló munkát folytassák. Nem a magyarok hibája tehát, ha nem tudnak németül: a tisztviselők annyira elfoglaltak, hogy éjszakai nyugalmukat áldozhatnák csak fel a német nyelv tanulásához. Majd merészen visszájára fordítva a kérdést: azt fájjalja, hogy a németek nem tanulnak magyarul. Még azok a tisztok és tisztviselők sem, akik magyar falvakban, városokban tartózkodnak. RÁT szerint pedig számukra a magyar környezet megkönnyítené a nyelvtanulást, de ők még ahhoz sem veszik a fáradságot, hogy a leggyakrabban használatos néhány magyar szót megtanulják.

E bevezető rész után tér rá tulajdonképpen RÁT a magyar nyelvvel kapcsolatos kérdésekre. Először a statisztikát, ezt a SCHLÖZERTŐL tanult módszert igyekszik érvei támogatására felhasználni.⁷ Mindenekelőtt a magyarság számára nézve akarja a német utazók által emlegetett felszínes megállapításokat, és a bécsi statisztikák adatait helyesbíteni. A politikai aritmetikának, ennek az újabb statisztikai irányzatnak a segítségével végzett számításaira hivatkozva kimutatja, hogy Magyarországon és Erdélyben hét millió ember él, és ezek közül négy millió a magyar anyanyelvűek száma. Ez RÁT szerint annyit jelent, hogy a birodalom lakosságának egyharmadát kitevő magyarság van olyan népes, ha nem népesebb, mint a monarchia német lakossága. Hozzáteszi még, hogy a magyarok számarányukon túl vesznek részt az egész monarchia védelmében, és az állami jövedelemhez is jelentős mértékben hozzájárulnak. Mindezek eléggé indokolttá teszik, hogy ők is kifejleszthessék és művelt, irodalmi nyelvvé tehessék saját nyelvüket.

A németek példájára, KLOPSTOCK szerepére utal RÁT ezután és azt állítja, hogy a magyaroknak száz évvel korábban már jobb költőik voltak, mint a németeknek negyven évvel ezelőtt. Szerinte egy általános tudós- vagy könyv-nyelvről szóló elképzelés csak agyrém, mint ahogyan nem hisz egy általános, filozófiai nyelvben sem. „Die Kultur eines Volks nimmt nach dem Maße zu oder ab, nach welchem dessen Mutter Sprache cultivirt oder vernachlässiget wird” — hangoztatja RÁT a nemzeti nyelv kulturális jelentőségének bizonyítása végett.

Ez utóbbi mondathoz SCHLÖZER, miként már a statisztikai adatoknál tette, ezúttal ismét megjegyzéseket, ellenvetéseket fűz. Szerinte a történelem ezt az állítást nem bizonyítja általánosan. Néhány példát hoz fel RÁT cáfolására, többek között a magyarság számára valószínűleg nem a legmegnyugtatóbbat a régi rómaiakét, akik minden déleurópai népet kiműveltek, de csaknem mindegyiknek az anyanyelvét kiirtották, mégpedig nem erőszakkal, nem is az iskolázás által, hanem csupán úgy, hogy az igazságszolgáltatást az uralkodó nép nyelvén intézték.

Majd RÁT a latin nyelvről állapítja meg, hogy az egykor a tudósok általános nyelve volt, de ma már minden nemzet az ő génusza és saját nyelve szerint, műveletlenné és torzára tette; a franciáról pedig azt, hogy az az udvarok és az előkelő világ nyelve.

SCHLÖZER itt ismét közbeszól. Szerinte három dolgot meg kell különböztetni egymástól: 1. egy általános tudományos- 2. egy általános udvari- és 3. egy általános állami nyelvet. Szerinte az uralkodónak az első kettőbe nem, de a

⁷ KÓKAY György: *A politikai aritmetika magyarországi történetéhez*. Statiszt. Szle. 1966. 898—908. 1.

harmadikba kell, hogy legyen beleszólása, mégpedig nem kényszerrel, hanem szelíd eszközökkel, generációk során megalkotva azt. A francia monarchiában legalább négy fő nyelv van (francia, provençal, basque, Bas-breton), de a hivatalokban az elsőt használják. Így van ez SCHLÖZER szerint Angliában, Spanyolországban, Dániában, Svédországban, sőt Oroszországban is, ahol a nemzetiségek különbözősége ellenére is csak egy állami nyelv van.

RÁT ezután egy magyarországi példával támasztja alá azt a tételt, hogy egy nemzet kultúráját idegen nyelven nem lehet kifejleszteni. Rámutat a hazai evangélikusok és reformátusok közötti, az utóbbiak javára meglévő kulturális különbségek ismertetésére. A magyarországi reformátusok kollégiumaiban, ahol németül többnyire nem tudó magyarok vannak, RÁT szerint sokkal alaposabb tudományosság uralkodik, mint az egész monarchia minden egyéb szögletében; igaz zárójelben azt is hozzáfűzi, hogy a legjobb ízlést nem akarja nekik tulajdonítani. Ugyanakkor az evangélikus németeknél és részben a szlovákoknál is, különösen a városokban valódi felvilágosultság, kultúra és ízlés található oly mértékben, ahogy az a birodalom egy részében sincsen. Viszont az evangélikus magyarok nagyon különböznek tőlük! Mióta megfosztották őket a magyar helységekből lévő magasabb iskoláiktól, ahol saját nyelvükön tanulhattak volna tovább, német és szlovák városokban a németekkel és a szlovákokkal együtt folytatják tanulmányaikat. Anyanyelvükön alig tanulnak valamivel is többet, mint rosszul olvasni és írni. Néhányan közülük külső egyetemeket is látogatnak és mégis: Sebaldus NOTHANKER, az ő egész távoli zarándoklatán ilyen eredeti ostoba embereket nem talált, mint ezek nagy része, szuperintendensektől a prédikátorokig. Sehol, az egész evangélikus világban nem lehet olyan érzéketlen, a közre ártalmas kinövéseket hallani, mint ezeknél. Ahhoz, hogy valaki közülük prédikátor legyen, alig kívánnak többet, mint egy havasalföldi pópától, azt ti., hogy olvasni és írni tudjon, és ha nem történik változás egyre rosszabb lesz a helyzet.

Mindennek okát RÁT abban látja, hogy ezek az emberek nem tudnak semmivel sem többet, mint amit anyjuktól tanultak. Alapjában véve egy nyelven sem tudnak jól. És mindig ez történik, ha az anyanyelvet elhanyagolják. Közülük már több mint 30 éve egy könyvet sem írtak. A tiszta magyar kiejtés, mint valami kálvinista dolog, gyanús és ellenszenves számukra. RÁT mindezt az anyanyelv elhanyagolása elmaradhatatlan eredményének tartja.

RÁTnak a hazai reformátusok iránti rokonszenve tehát — amelyet mint már láttuk — evangélikus lelkészársai szemére vetettek — abból táplálkozott, hogy szerinte a reformátusok tiszta magyarsággal, anyanyelvük megőrzésével végezték tanulmányaikat és ezért magas tudományosságra is jutottak. Az evangélikusok viszont anyanyelvüket is elfelejtették, az új — a német vagy a szlovák nyelvet sem tudták jól megtanulni — így kulturális szempontból szinte megszűntek létezni. Minderre igen érzékenyen figyeltek fel a luteránusok és az egész röpiratból csak ezt emelték ki. Már a kortárs SIKOS István is szóvá tette ezt 1810-ben, RÁT nekrológiájában: A magyar—német—deák szótár iránt kiadott *Tudósítása* „némellyeket érdekelvén, és sértegetvén, a maga célját el nem érte, nagyobb lévén a mellyékesen való fennakadás és per, mint a fő dologhoz való buzgóság.”⁹ Pedig RÁT az evangélikusokról elmondottakat csak érvként, illusztrációként hozta fel II. JÓZSEF nyelvrendelete ellen írt röpiratában. (Hogy

⁹ *Hazai s Külf. Tud.* 1810. okt. 3., okt. 5.

teljes legyen RÁT elszigetelődése és tragikumja: a reformátusok, Debrecennel az élen, szintén támadták őt.)

RÁT röpiratának befejező részében megismétli azt a különböző nemzeti-ségek nyelve, és természetesen a magyar nyelv egymással párhuzamosan haladó fejlesztésének és kiművelésének fontosságát, amelyet már a *Magyar Hirmondó*-ban is hangoztatott: „Ich hätte noch mehrere, aus den reinsten Grundsätzen der Politik hergeholte Gründe, die augenscheinliche beweisen: daß es für einen großen Stat, besonders für unser sämtliches Vaterland, vorteilhaft sei, märeere Sprachen darinn zu haben, und daß es die größte Notwendigkeit, der zu hoffende höchste Flor, erheische, alle zu erhalten, folglich zu cultiviren.”

Véleménye szerint a német nyelv Magyarországon sem a mostani, sem pedig a következő nemzedék alatt nem lesz általánossá. Majd II. JÓZSEF felé fordulva, elismeri, hogy nem kis érdem oly sok és különböző nép felett uralkodni, vezetni, kormányozni és boldoggá tenni őket. Azt kívánja, hogy az uralkodó még életében részesüljön abban az elismerésben, hogy uralmának értékeit népei valamennyi nyelvén felismerjék, olvassák és dicsőítsék. Ehhez azonban bizonyos műveltség kell, általános azonnali műveltség, amelyet minden nép csak az anyanyelvén szerezhet meg.

Ézután ismét az idegenek magyarul tanulására tér át. Katonáknak, tisztviselőknak, tudósoknak, orvosoknak, kereskedőknek és utazóknak, akik Magyarországon tartózkodnak, okvetlenül szükségesnek tartja, hogy jól tudjanak magyarul. Örömmel tapasztalta Göttingában, hogy néhány ifjú, aki monarchiai katonai szolgálatba lépett, elhatározta, hogy előbb magyarul tanul. RÁT ismét hangsúlyozza: Magyarországon is nagyon sok terület áll nyitva a természettudósok, orvosok, gazdasági szakemberek, történészek, politikusok, statisztikusok, földrajztudósok, ókorral és nyelvészettel foglalkozók előtt, hogy ismereteiket kiterjesszék, és hasznos felfedezéseket tegyenek. Ehhez azonban magyarul is kell tudni. Szinte kedvesinálás céljából azt írja, hogy a magyar nyelv tanulása összehasonlíthatatlanul könnyebb, mint a német. Bár a szókinés ismeretlen az idegenek számára, de a nyelvtanáról azt állítja, hogy az a legszabályosabb, legegyszerűbb, legfilozofikusabb és éppen azért a legkönnyebb mindama nyelvek közül, amelyeket ő ismer. Előnyként említi azt is, hogy az irodalmi nyelv nem különbözik a köznyelvtől, és az új, tudományos kifejezéseket az egyszerű emberek is megértik, ha analógia alapján képezték őket. Innen van, amit már többen is megfigyeltek, hogy a legműveltelebb paraszt, és a legegyszerűbb szolgáló, saját nyelvén könnyen megtanítható mindenre és mindenkivel értelmesen, udvariasan, nyíltan beszél, ami ilyen embereknél, más nemzetek esetében ritka jelenség Rát szerint.

Előzőleg azonban Rát felvillantotta a másik, a kollári--schlözeri jóslat lehetőségét, a magyar nyelv kipusztulásának a bekövetkezhetőségét is. Ha a nyelv egyszer egészen kihál, ami nem történhet meg ugyan a jóhiszemű emberek szerint, de ha mégis megtagadná a nemzet számára a legszentebb emberi jogot, akkor nem lenne történész a monarchiában, aki a magyarok fennmaradt írásos emlékeit nélkülözhetné. A litterátor fogja csak a régi magyar könyveket lapozgatni és csak néhány széplelek néhány régi dalt és verset előkeresni. SCHLÖZER és SAJNOVICS nyelvrokonságot kutató, összehasonlító nyelvészeti munkásságának ismeretét árulja el RÁT akkor, amikor azt kérdezi: hogyan lehet a népek eredetét és rokonságát kinyomozni másként, mint nyelvük összehasonlítása által? Hát a brittek s a saját őseik népdalai mellett a vadságban tévelygő népeket nem nyomozták ki, nem fordították le és saját dicső-

ségükre és hasznukra nem ismertették meg a világgal? — kérdi Rát, utalva PÉRCY népdalgyűjteményére és annak a „vad” népek dalaira is kiterjedő méreteire. Végül, e példák után a monarchiához intézi az utolsó kérdést: „Egyedül csak az osztrákoknak nem kell sohasem önálló kutatókká lenniök, felfedezéseket tenni, hanem mindig csak utánzók és mások tanítványai akarnak maradni?”

Utaltunk már rá, hogy KAZINCZY mily elismeréssel nyilatkozott a későbbiek során is RÁTnak e röpiratáról. Úgy látszik RÁT az egész vállalkozással kapcsolatban összeköttetésben állt KAZINCZYval, miként az egyik Győrből, 1787. júl. 9-én kelt leveléből kitűnik. Ebben megköszöni KAZINCZYnak „törekedése jóváhagyását és annak véghezvételére végezt tett ajánlását”. Ez utóbbi valószínűleg az lehetett, hogy könyvére KAZINCZY prenumeráció szervezését javasolta, mert azt írja RÁT: ő nem jár vásárokra, a könyvárusokra és kötőkre pedig nem ajánlatos bízni, mert „alattomban utánnanyomják” és megkárosítják az író.

Ezután tér rá — miután ő intette óvatosságra KAZINCZYt — azokra a vélekedésekre, amelyek őt — merészséggel vádolták. „Sokan bámulnak rajta, hogy Hir-adásaim olly merészen iratódtak. De én el-hitettem magammal, hogy a mit a Censura helyénn hagyott, azt a F[elséges] Udvar sem ellenzi.” (VÁCZY a jegyzetek között tévesen magyarázza RÁT „Hir-adásaim” kifejezését. Szerinte ugyanis a *Magyar Hirmondót* kell rajta érteni, a valóságban azonban itt nem erről, hanem RÁT tervezett szótárának a *Hiradásai*-ről van szó.) Majd Rát egy „Jóakarójáról” beszél, aki Bécsből már másodszor közölte vele: félti nemcsak szándékát, hanem személyét is. Úgy értesült Bécsben, hogy nem akarják nyíltan tiltani szándékát, hanem ha úgy látják „hogy szerentsés lépéssel indult dolgában, tehát valami nagyobb polczra fogják az Urat fel tenni, a mellyen most fejében főzött munkáját meg unattassák az Urral.”¹⁰ Nem volt azonban szükség RÁTnak e „felfelé való buktatására”, mert a hazai társadalom közönye — felerősítve még a dunántúli luteránus lelkészek sérődöttségével — gondoskodott tervének a megghiúsításáról. 1788 júniusában már közismert volt RÁT kudarca: PRÓNAI László június 13-án keltezett leveléből értesülünk róla. Ebben PRÓNAI lelkesen írja KAZINCZYnak: „Ki tudja, nem remélhetjük é mink is azon derültebb időket, a mellyre most a Németek váratlanul virattak...” A baljóslatú látszatok ellenére éppen a fejlődéselmélettel önt reményt a csüggedőkbe: „Erősen el vagyok én arrúl hitelve, hogy a Magyar nyelv végső el mulásának czélja még nem jelent be: mert soha sem érte el azon magasságát vagy kiterjedését, a melly után mindenek öszve omlani szoktanak e mulandó Világban.” Majd rátér RÁT vállalkozására: példáját biztatónak érzi, noha sajnálattal veszi tudomásul terve megghiúsulását: „Méltán és biztosan igyekeznek tehát s a nemzet fő tekintetét jelentő iratában mindenek fellett már is meg mutatta! mit lehetett volna tehát várni magából a derék Munkából. Így sokszor a jó szándék, füstben megyen ki pótolhatatlanul. Táplállyon mindazonáltal az édes reménség benünket.”¹¹

¹⁰ *Kaz. Lev. I.* 140—141. l.

¹¹ *Kaz. Lev. X.* 190. l.

Terve meghiúsulásának oka a kortársak szerint a társadalom, főleg pedig a luteránus lelkészek közönye volt. Erre utalt SCHLÖZER is a *Stats-Anzeigen*-ben, („Vermutlich haben sich die evangelischen ungrischen Prediger nicht mit Pränumeranten Sammlung abgeben wollen,“) valamint a Rát munkásságáról megemlékező első hazai folyóiratcikkek.¹² PRÓNAI leveléből azonban az is kiderült, hogy Bécsben figyelemmel kísérték tervét és — ha szükség lett volna rá — közbe is lépnek. Persze, elképzelhető, hogy már ez — a talán erősebb és határozott formában is megnyilvánuló rosszallás — is bénítólag hatott Rátra, aki felvilágosult, nemzeti művelődési programjának megvalósítását kezdetben a felvilágosult abszolutista uralkodó segítségével kívánta végrehajtani. II. JÓZSEF nyelvrendelete után azonban számára is nyilvánvalóvá kellett hogy váljon: II. JÓZSEF nem támogatja a nemzeti nyelv kifejtését célzó törekvéseket. Így RÁT végképp magára maradt: sem a rendekre, sem pedig az udvarra nem támaszkodhatott. Maradtak csak az írók, akik körében a *Tudósítás*ban foglalt röpirat valóban élénk visszhangot támasztott.

Hogy KAZINCZY mily nagy jelentőséget tulajdonított neki, bizonyítja az a — különben nem megvalósított — terve, hogy a magyar, német és deák nyelven kiadott *Tudósításokat* „fontosságok miatt” rövidesen újra ki akarta adni „eggy alkalmas helyen”.¹³ KAZINCZY mellett BATSÁNYI is ismerte, felhasználta és még évtizedek múlva is tisztelettel, emlékezett vissza RÁT Mátyás bátor röpiratára. Már a *Magyar Musa* 1787. szept. 5-i, 8-i és 12-i számaiban megjelent *A fordításról* írt tanulmánya egyik jegyzetében hivatkozott rá. Amikor ugyanis azt fejtegette, hogy mely nyelvek fordítása könnyebb, melyeké nehezebb, és a németről azt állította: az közép-helyet foglal el az olasz és a francia között, jegyzetében hozzáfűzte: „Ez korántsem ellenkezik Ráth Mátyás Urnak a német nyelvről jelentett ítéletével, ki azt minden ő neki esméretes nyelvek között legnehezebbnek lenni állította; . . . — Lásd á Német, Magyar és Deák Szó-Tárról tett Német Tudósítását, á mellyből edgyszersmind a készitendő munkának mivóltáról-is ítélnéshz.”¹⁴ Amikor pedig 1791-ben — talán éppen RÁT *Tudósítás*-ának a mintájára — BATSÁNYI maga is kiadott a *Magyar Museum* népszerűsítése végett egy *Tudósítást*, amely szintén nem egyszerű előfizetési felhívás, hanem publicisztikai jellegű írás is volt, ebben ismét hivatkozott RÁtra, és idézte *Tudósítása* latin változatának egy részét. Amikor ugyanis azt fejtegette Batsányi, hogy az európai népek tudatából a magyarság szinte teljesen kiveszett, és még szinte nevünket is alig ismerik, ezt a jegyzetet fűzi hozzá illusztrálásképpen: „Ipsi (Germani) quoties de vicina sibi gente, regioneque Hungara quidquam scribunt aut proloquuntur, quam misere quam praepostere, quam false aut certe deprauate fere omnia ut saepe ego, atque una mecum populares mei, cum Goettingae magni nominis in Germania Professores audiremus, nos comprimere, ne is cachinnos effunderemur, necesse haberemus. Matthias Rath, in suo Praenuncio Lexici Teutonico-Hungarico-Latini. 1787”.¹⁵ E részlet érdekessége — a RÁtra és a göttingai légkörre fényt vető tartalmán kívül — hogy a SCHLÖZER-folyóiratában leközölt német nyelvű változathoz e mondatok hiányoztak: vagy eleve bent sem vol-

¹² *Hazai s Külf. Tud.* i. h.; *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 69—73. l.

¹³ OSzK Kézirattára An.Lit. és ItK 1966. 3. sz.: KAZINCZY Ferenc: *Rát Mátyás élete.*

¹⁴ BATSÁNYI János összes művei. Kiad. TARNAI Andor és KERESZTURY Deszö. Bp. 1961. II., 1. köt. 471. l.

¹⁵ *Tudósítás a Magyar Museumról.* BATSÁNYI: i. k. II. 255—256, 264 l.

tak a német *Tudósításban*, vagy SCHLÖZER egyszerűen kihagyta e ránézve sem kedvező megállapításokat. BATSÁNYI későbbi írásaiban, visszaemlékezéseiben is többször visszatér RÁT *Tudósítására*.

KAZINCZY és BATSÁNYI mellett mások is felfigyeltek RÁT *Tudósítására* csakúgy, mint magára a tervbevett szótárra. RÁT erdélyi kapcsolatai, talán BENKŐ József révén, kerülhetett el a *Tudósítás* ARANKA Györgyhez, aki, miként ezt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság jegyzőkönyvei bizonyítják, többször hivatkozott és továbbra is számított RÁT tervezett lexikonjára. A társaság munkálkodásai között az első helyre állított nyelvművelés legfontosabb eszközeinek ők is egy jó magyar grammatikát és egy lexikont tartottak. Ez utóbbit pedig RÁTTól remélték. 1791-ben úgy tudták, hogy RÁT már el is készült vele, „csak a segedelem hija; reménylem ez is minden órán világot fog látni...” 1793. decemberében és 1794. májusában újra jegyzőkönyvbe került: „Ami a szótárt nézi, eziránt tanáltassék meg RÁTH Mátyás, hogy amelyet írt, közölje a Társasággal.”¹⁶ Ekkor írja GYARMATHI Sámuel Németországból ARANKÁNAK, aki a társaság részére a grammatika elkészítésével volt megbízva, de — mint levelei bizonyítják — szíven viselte a lexikon sorsát is: Lipsiában „az egész világ Lexikonját mind kinyomtatnák, mert ott van az igazi Lexiconfabrica”. Ott már régi belétanult betűszedők, és correctorok vannak, kiknek párjokat a még tanulatlan részibe Európának (mint Béts [!], Magyar Orsz. s a. t.) híjjába keressük. Éppen most olvasok egy négy Tomusu Lengyel Lexicont, melyet 1780ba Lipsiába nyomtattak. Szörnyü Accuratio van minden rendibe, a millyent még otthon 200 esztendő múlva várhatunk.”¹⁷ És még négy évvel később, 1798-ban Göttingából írt levelében is foglalkozik e szótár ügyével és utal rá, hogy tisztában van vele: a támogatás hiánya miatt nem valósult meg:” A Magyar -Deák és Német Lexicon felett én már sok esztendeje hogy fejemet töröm, és hogy igen jó, talpra esett Lexicont lehetne a világra botsítani, életemnek legfőbb vigasztalásául venném, akárkik által menne véghez. Nemzetünk e részben szörnyü rest, nem akarja az írókat segíteni, azoknak pedig nints pénzek. Én a legnagyobb gyönyörűséggel dolgoznék rajta esztendőig is, (másokat is esmérek, kik erre készek) de fel kopnék az állam.”¹⁸

Tehát RÁT Szótár-tervezete Erdélyben, az ottani tudományos szervezkedések során is többször szóba került; számítottak megjelenésére, de anyagilag ők sem tudták támogatni. Maga a *Tudósítás* szövege is — úgy látszik — igen megbecsült kiadvány volt a magyar nyelvművelés hívei között. VIRÁG Benedekről tudjuk pl.: 1803-ban azt közölte KAZINCZYVAL, hogy — nyilván az ő kérésére — hozzá eljuttatott egyik példányát RÁT Híradásának, meg fogja tartani.

RÁT a magyar nyelv kiirtása ellen állástfoglaló röpiratával megelőzte a *Magyar Museumot*, *Mindenes Gyűjteményt*, BÁRÓCZI, DECSY és ARANKA munkáit. Megelőzte és elő is készítette őket, mint ahogy a *Magyar Hirmondó* megindításával szintén nagy ösztönzést adott nyelvi és irodalmi mozgalmaink kibontakozásához. Saját élete szempontjából azonban a kis munka tragikus mérföldkövévé vált. Ennek kudarca készíthette őt arra, hogy — 2 évvel később, előbbi elhatározásától eltérően — ismét visszavonuljon a tudományos élettől,

¹⁶ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 109, 132—133, 168. 1.

¹⁷ Levele Arankához. 1784. jún. 24. *Magy. Nyelv* 1944. 223. 1.

¹⁸ *Magy. Nyelv* 1950. 155. 1.

és a lelkészi pályán munkálkodjék tovább. Ezután már nem is tett több kísérletet a kitörésre. Pedig II. JÓZSEF rendszerének bukásakor, 1790-ben ő is bizakodóan tekintett az új uralkodó kormányzása elé, amint ez egyik nyomtatásban is megjelent német nyelvű beszédéből kitűnik.¹⁹

Az irodalmi élet új szervezői őt is számontartják: KAZINCZYNak a magyar írókról adott áttekintésében ott szerepel RÁT neve is.²⁰ RÉVAI *Planum*ában melegen ír róla, miközben az akadémiai kandidátusok közé vette fel őt. A magyar nyelvű újságírás megteremtését és a nagy bátorsággal kiadott Szótár-tervezetét emeli ki munkásságából.²¹ BATSÁNYINak pedig sikerült őt arra is rávennie, hogy ismét tollat fogjon: „Már csak reá veszem magamat, hogy ismét dolgozzam. És ugyan a M. Museumba való írásim lesznek legelső munkáim” — írta RÁT BATSÁNYIHOZ.²² Ez az újabb, immár harmadik kísérlete azonban — úgy látszik — csak elhatározás maradt.

Bár vannak nyomai annak, hogy RÁT kapcsolatban állt a jakobinus mozgalom egyes vezetőivel, elsősorban HAJNÓCZYVAL, úgy látszik magába a perbe nem keveredett bele. HAJNÓCZY SZECSANACZ Jakab kamarai titkárhoz írt leveleiben 1793 júniusában rendszeresen ismertette a *Moniteur* híreit. A jún. 22-i levélhez fűzött megjegyzéséből az derül ki, hogy RÁTTal kapcsolatban állt és tőle valamilyen államtitkokat kívánt megtudni. „Rath ist auch schon zurück gekommen, ich habe Ihn aber noch nicht gesprochen, obgleich er schon, seit einer Woche da ist, mithin weiss ich noch nicht seine Staatsgeheimnisse.”²³ A reakció erősödése, a *Magyar Museum* megszűnése, majd a jakobinus mozgalom elfojtása RÁT számára azonban úgy látszik végleg elzárta az útját annak, hogy profán tudománnyal, irodalommal és a magyar nyelvvel foglalkozzék. És bár azok az írók, akik nem kis mértékben az ő úttörését folytatták, miután Kufstein börtöneit megjárták, ismét ösztönözték őt is további munkára, a 90-es évek végéről fennmaradt nyilatkozatai szerint ő már erre nem vállalkozott. Megtörte a sok kudarc és értetlenség, a nemesi társadalom közönye tervei iránt és személyének ignobilissága miatti lenézése, megvetése. RÁT 1798-ból származó, BATSÁNYIHOZ írt leveléből kitűnik, hogy BATSÁNYI — aki akkor-tájt hozta létre Bécsben a *Magyar Minerva*-sorozat tervét, és talán éppen ezzel kapcsolatban — RÁTOT ismét munkára, pontosabban könyvírásra buzdította. RÁT válasza azonban már a körülményektől megtört embert mutatják, aki azonban élesen látja, hogy a gátló körülményeket kik személyesítették meg. „Köszönöm a jót-kívánást, — de még inkább az atyafiságos intést” — kezdődik RÁT levele. „Amazt formássan felváltanom már szinte késő. Azonbann elhiheted, hogy bizony minden jót kívánó buzgóságtól forr Eránytad a szívem.”

Majd rátér hallgatása igazi okainak feltárására. „Némelly ki-fejezésidből gyanakodom, hogy Te is más okát véled hallgatásomnak, mint a mellyből ez valósággal származott. Ha könyveket irhatnék, leg-elsőbben-is magam mentességét kellene immár irnom, hogy a felőlem támadott sok bal vélekedéseket el-oszlathatnám. Ha vóltak, avagy vagynak irigyeim, azokonn nem szoktam

¹⁹ *Frohe Aussichten treuer Bürger in die feyerlich angetretene Regierung Ihres weisen Erbkönigs*. Pressburg, 1790.

²⁰ *Kaz. Lev. II.* 45—46. l.

²¹ *Planum erigendae Societatis Hungaricae*. Vienna, 1790. 82—83. l.

²² Idézi: FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története*. Bp. 1887. 29. l.

²³ *A magyar jakobinusok iratai*. I. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1951. 889. l.

meg-indulni, nem-is gondolok velek. Más emberek s más dolgok azok, mellyek engem elkedvetlenítettek.” S hogy ez az elkedvetlenedés Rátban milyen nagyfokú volt, bizonyítja az a pesszimiztikus nyilatkozata, amelyet a nemzeti nyelvvel és tudományossággal kapcsolatban tesz — éles ellentétben e kérdésekben korábban vallott optimista nézeteivel. „Más emberek s más dolgok azok, mellyek engem elkedvetlenítettek. Ugyan azok miatt végképpen le-is tettem azon reménységről, hogy a Magyar Nemzet önnön nyelvében s tudományában valaha virágozzék.”

A levél további részéből világosan kiderül, mi váltotta ki RÁTBÓL a nemzeti nyelv és tudományosság jövőjét illető, végső kétségbeesést. Először Lexikonja megjelentetése érdekében a főrendek előszobáiban eredménytelenül eltöltött órákra emlékezik keserűen vissza, és a főméltóságoknak a nem-nemes ember önértését sértő gógjére: „Azt tudom, hogy nem bánnák, sőt szeretnék, ha valaki azt a gyalázatot le-venné rólok, hogy nemzetök nyelvének más élő nyelvenn való Lexikonja sincsen, mellyhez képest kívánhatnák, hogy a ki köztök forog s dolgaikat valamiképpen igazgatja, az ő nyelvekenn tudjon szólni. De hogy azt a jót-tehető nem-Nemes emberhez, nem mondom, tiszteletet, de csak közemberséget-is mutassanak, az, az ő nagy méltóságoktól ki-nem telik. Soha sem felejtkezem-el azokról az álló órákról, mellyeket az előszobákban töltöttem még akkor-is, mikor abbéli szándékomért szállítottam. Hóltig szígyenlem akkori magam el-vetésemet.”

Majd visszatekint egész életére: sikereire (amin valószínűleg újság-szerkesztői éveit érti), kudarcaira és ismét azokra, akiknek ezeket tulajdonítja: „a paloták uraira és az uzorával nemességet kereső s könnyen nyerő könyvnyomtatókra”. Mert — BATSÁNYI feltevése ellenére — nem az irigyeit (akiken valószínűleg a luteranus lelkésztársait érti) okolja balsikereiért, hanem a főrendeket: „Kétszer hagytam-el azokat a kiknek Te másokkal együtt láttatol tulajdonítani el-kedvetlenedésemet. Mind a kétszer olly szándékkal cselekedtem, hogy régi feltételeimet, mellyekhez még gyerkőcze koromban a két Hazábann tett szoszás és költséges utazásokkal hozzá készültem volt, véghez vihessenem. Először folyamatosan esék az-meg; de másodsor mind sikertelenül, mind pedig magamnak nagy kárával s kissebbségével. S inkább szeretek hóltig az én vélt irégyeim között maradni, hogy-sem mint a magokhoz édesgető Uraknak elő-palotáikbann várakozni s előttök állani, avagy uzorával nemességet kereső s könnyen nyerő könyvnyomtatókkal szerződni.”

Ezután — valószínűleg BATSÁNYI kérésére válaszolva — azt írja, hogy jelenlegi hivatalában (amin lelkési állapotát érti) nem a Lexikont, de annál sokkal kevesebb munkával járó könyvet sem tud elkészíteni. Majd arra hivatkozik, hogy ő többször próbált a Kancelláriánál olyan hivatalt kérni, amelyben véghez vihette volna „köz haszonra való szándékai”-t. Kérésével felkereste a Helytartó Tanácsot és az 1790-i évi Országgyűlés Litteraria Deputációja Praesesét is. „Többet vallyon mit tehettem? — teszi fel reménytelenül a kérdést. Nem könnyen tudott lemondani terveiről: „búban” több évig lebetegedett. Most pedig már öregszik és számításba kell vennie a közelgő vénséget. „Látod, hogy bajos, vagy szinte lehetetlen dolog immár, engem a Magyarorságnak szolgálatába vissza helyeztetni” — írja Batsányi „barátságos serkentésé”-re.²⁴

²⁴ OSzK Kézirattára — BATSÁNYI-iratok II. 1315/Fol. Hung. 35—38.

RÁT Mátyás tehát, noha szinte egész életében foglalkozott szótára elkészítésének gondolatával, a kedvezőtlen körülmények miatt azonban végül is nem tudta tervét megvalósítani. A szótár *Tudósításába* rejtett röpirata azonban megjelent, és hazai valamint külföldi körökben is élénk visszhangot keltett. HERDER II. JÓZSEFFEL foglalkozó, már említett munkájában többek között ezt írja: „Wahrlich, wie Gott alle Sprachen der Welt duldet, so sollte auch ein Regent die verschiednen Sprachen seiner Völker nicht nur dulden, sondern auch ehren . . . Die beste Cultur eines Volks ist nicht schnell; sie läßt sich durch eine fremde Sprache nicht erzwingen; am schönsten, und ich möchte sagen in ihrer ererbten und sich forterbenden Mundart. Mit der Sprache erbeutet man das Herz des Volks, und ists nicht ein größer Gedanke, unter so vielen Völkern, Ungarn, Slaven, Wlachen, u. s. Keime des Wohlseyns auf die fernste Zukunft hin ganz in ihrer Denkart, auf die ihnen eigenste und belibteste Weiser zu pflanzen?“²⁵ HERDER kétségtelenül máshol is hirdette minden nép jogát az anyanyelvi kultúra kifejlesztéséhez — és RÁT valószínűleg éppen tőle tanulta azt a humanista megértést, amellyel ő is viszonyult a többi magyarországi nép nyelvéhez, — mégis úgy érezzük: ezúttal RÁT röpirata hívta fel HERDER figyelmét a HABSBURG birodalom kis népeit, ezek sorában is az első helyen említett magyarokat, nemzeti kultúrájuk kifejlesztése szempontjából ért méltánytalanságokra.

GYÖRGY KÓKAY: MÁTYÁS RÁTS FLUGSCHRIFT GEGEN JOSEF II. IM INTERESSE DER UNGARISCHEN SPRACHE

Mátyás RÁT, Bahnbrecher der ungarischsprachigen Publizistik zur Zeit der Aufklärung, hat auch in der Erneuerung der ungarischen Sprache und Literatur eine bedeutende Rolle gespielt, wie das von neueren Forschungen bestätigt wird. Nach dem Abschluß seiner publizistischen Tätigkeit beschäftigte er sich mit wissenschaftlichen Projekten. Sein interessantester Plan war ein deutsch—ungarisch—lateinisches Wörterbuch, das er auf Grund der Lessingschen Prinzipien zusammenstellen wollte. Obwohl das Wörterbuch — oder dem damaligen Sprachgebrauch nach das Lexikon — wegen Indolenz und Konservatismus nie erscheinen durfte, veröffentlichte Rát ein Heftchen (*Ankündigung eines deutsch—ungarisch—lateinischen Wörterbuchs*. 1787.), das außer der Subskriptionseinladung eine sehr beachtenswerte Flugschrift enthielt. Das Heft ist uns in keinem Exemplar bekannt, der zweite Teil der *Ankündigung*, die erwähnte Flugschrift, erschien aber auch in SCHLÖZERS Zeitschrift (*Stats-Anzeigen*, 1778. S. 340—353), so dass wir über ihren Inhalt orientiert sind.

Diese verkappte Flugschrift bedeutete einen scharfen Angriff gegen das Sprachedikt JOSEFS II., mit dem der Kaiser auch in Ungarn das Deutsche für die Amtssprache erklärte. Rát stellte mit den von Schlözer erlernten statistischen Methoden und arithmetischen Rechnungen dar: das Ungartum kann im HABSBURG-Reich wegen seiner Anzahl und seiner Teilnahme an militärische und andere Staatsgeschäften mit vollem Recht auf die Benützung seiner Sprache im Unterrichtswesen, in der Wissenschaft und im öffentlichen Leben Anspruch erheben. Er deutet aber auch auf die große Bedeutung der Muttersprache in der Kultur und Wissenschaft der Aufklärung hin und betont, daß eine jede Nation nur durch die eigene Sprache ihre Bildung fördern kann.

²⁵ HERDER: *Briefe zu Beförderung der Humanität*. I. k. 56. 1.

M. RÁT, der — wie es bereits bewiesen wurde — zweifelsohne auch von HERDER beeinflusst war, hat doch wahrscheinlich durch diese Flugschrift HERDER auf die Ungerechtigkeiten des josephinischen Sprachedikts aufmerksam gemacht. HERDER nahm nämlich in seinem X. Humanitätsbrief (*Briefe zu Beförderung der Humanität*), indem er sich mit den Fehlern JOSEFS II. beschäftigte, auch auf das Sprachedikt Bezug und erwähnte unter den Maßnahmen, die den Völkern des Reiches beschwerlich waren, an erster Stelle das Unbill Ungarns.

SCHLÖZER versah die Flugschrift mit mehreren Anmerkungen. Auch die sind beachtenswert, obwohl SCHLÖZER — seiner Einstellung gemäß — kein so großes Verständnis für die Nationalsprache der kleinen Völker hatte, als HERDER. Die Flugschrift fand übrigens auch in Ungarn einen Widerhall: BATSÁNYI und KAZINCZY, die fortschrittlichsten Schriftsteller der Zeit, haben ihr eine grosse Bedeutung beigemessen.

* E tanulmány sajtó alatt volt már, amikor az Országos Széchényi Könyvtár Hirlaptára állományába került az egyik antikváriumtól a bécsi *Magyar Művészet*nek egy 1787. évfolyamát tartalmazó kötete. A kötet végéhez ragasztva található RÁT Máttyás éppen általunk tárgyalt *Tudósításának* eredeti, német és latin nyelvű szövege. A német változat nagyjából megegyezik a *Stats-Anzeigen*ben, SCHLÖZER által leközölt szöveggel, a latin szövege eltérő. Mind a SCHLÖZER által kihagyott részek, mind pedig a latin változat ismertetésére még visszatérünk.